

Andrzej MIGDA

Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

CZY MOŻEMY MÓWIĆ O DUCHOWOŚCI W EKONOMII

Streszczenie

Artykuł ma na celu nakreślenie podstawowych zagadnień związanych z duchowością i ekonomią. Współczesne rozumienie terminu „duchowość” pozwala na prowadzenie interdyscyplinarnych badań także w zakresie obecności duchowości w ekonomii. Kwestie łączenia różnych perspektyw otwierają odmienne perspektywy poznawcze. Człowiek religijny (*homo religiosus*) aktywnie uczestniczy w życiu ekonomicznym, a sacrum staje się przedmiotem transakcji kupna – sprzedaży. Orientacja postsekularna w ponowoczesnej humanistyce otwiera nowe możliwości stawiania pytań o granicę pomiędzy duchowością a ekonomią.

Słowa kluczowe: duchowość, ekonomia, religijność, etos, gospodarka.

CAN WE SAY ABOUT SPIRITUALITY IN ECONOMY?

Summary

The article deals with basic issues related to spirituality and economy. Contemporary understanding of the term spirituality allows conducting interdisciplinary research also in the field of the presence of spirituality in economics. The issues of combining different perspectives open up different cognitive perspectives. A religious man (*homo religiosus*) actively participates in economic life and the sacrum becomes an object of a sale – purchase transaction. Postsecular orientation in postmodern humanities opens new possibilities for asking questions about the boundary between spirituality and economics.

Key words: spirituality, economics, religiosity, ethos, economy.

*Pamiętaj, że to Pan, Bóg twój,
daje ci siłę do zdobywania bogactwa...
5 Moj 8,18 (BW).*

Wprowadzenie. Zarysowanie problematyki korelacji pomiędzy duchowością a ekonomią

Duchowość i ekonomia. Te dwa słowa wydają się od siebie tak odległe, że pojęcie „duchowość ekonomii” może wydawać się oksymoronem. Współczesne rozumienie tego, czym jest dla jednostki rozwój i samorealizacja pokazuje jednak, że w kulturze współczesnej duchowość i ekonomia są ze sobą niezwykle blisko powiązane. Na tyle blisko, że Autor podjął się próby naszkicowania siatki pojęć badawczych związanych ze zjawiskiem, które określił jako duchowość ekonomii. Jako kulturoznawca i religioznawca, czyli badacz roli religii w kulturze, posługuje się aparatem pojęciowym związanym ze swoim obszarem badawczym, żeby pokazać, jak interdyscyplinarnym stał się termin „duchowość” i jak można go powiązać z ekonomią oraz rolą etyki w ekonomii. Tego typu zjawiska obecne są szeroko w powszechnie dostępnych tekstach kultury. By dać rzeczy zabawne egzemplum, wspomnieć można doświadczenia związane z wpływem duchowości na ekonomiczną kondycję małego rodzinnego przedsiębiorstwa w Asyżu, który opisują biografowie św. Franciszka. Biedaczyna, by odbudować kościół zgodnie z poleceniem Chrystusa otrzymanym w czasie jednej z wizji, sprzedaje konia i spienięża kilka beli sukna

zabranego ukradkiem ze sklepu ojca, czym naraża ojca na utratę płynności finansowej, siebie na więzienie, a w roku 1206 na proces przed Biskupem, który nakazał zwrócić ojcu utracone dobra.

Konteksty duchowości ukazane w niniejszym artykule traktować należy jako zaproszenie lub inspirację dla badaczy z innych dziedzin do refleksji i badań tych rejonów współczesnej kultury.

Pisząc o konotacjach doświadczenia związanego z duchowością i ekonomią, Autor ma świadomość, że obszar dotyczący opracowania jest zbyt rozległy, aby w wyczerpujący sposób odnieść się do wszystkich problemów związanych z tym zagadnieniem. Cel jest o wiele skromniejszy, a polegać będzie tutaj jedynie na zarysowaniu procesów, które można obserwować w zachowaniach ludzi usiłujących poradzić sobie z codziennością wyzwań stawianych przed współczesnym *homo religiosus*. Człowiek, krążąc po współczesnym „supermarkecie idei” i surogatów religijnych, próbuje dociec praktycznego znaczenia praw i reguł zmierzających do efektywnego *oikonomikos*. W dobie wszechobecnego kiczu i zalewającej świadomości reklamy sprostanie tak ważnej potrzeby wydaje się coraz trudniejszym zadaniem. Podobnie inicjatywy gospodarcze domagają się ciągle nowych rozwiązań, powodowanych zmianami filozofii prowadzenia działalności gospodarczej i jej stymulowania. Za M. Zdun można powiedzieć, że „innovacyjna przedsiębiorczość tworzy popyt na nowe systemy wartości”, domagając się aksjonormatywnej interpretacji (2016, s. 16). Objętość niniejszego tekstu powoduje, że niektóre kwestie zostaną w nim jedynie zasygnalizowane i opatrzone stosownym odnośnikiem do źródłowej literatury przedmiotu, w której zainteresowani czytelnicy znajdą rozwinięcie interesujących ich kwestii.

1. Człowiek religijny a ekonomiczne aspekty życia

W publikacjach dotyczących analizy zachowań organizacyjnych wywiedzionych z teorii ekonomii i zarządzania zwraca się uwagę na koncepcję dobrobytu, jako celu funkcjonowania człowieka. Zwykle interpretacje dotyczące pojęcia „dobrobyt” koncentrują się na jego aspekcie materialnym. Utrudnia to obserwację, w jaki sposób przejawia się ludzka aktywność w zakresie duchowości w obszarach związanych z życiem zawodowym i prywatnym. Powszechnie przyjmuje się, że negatywne skutki eliminacji takiego pierwiastka mogą w istotny sposób wpłynąć na efektywność funkcjonowania w obu wymienionych sferach (Sokołowska, 2012). Według M. Dziewieckiego, „im bardziej człowiek jest biedny duchowo, tym bardziej nie umie posługiwać się dobrobytem materialnym” (opoka.org.pl). Jeżeli człowiek nie uwzględni czynnika duchowego w swoim funkcjonowaniu w organizacji, może narazić siebie i organizację, na rzecz której pracuje, na obniżenie efektywności wykorzystania posiadanych zasobów, a w następstwie – ograniczenie rozwoju (Sokołowska, 2012). Brak synergii owocuje zmarnotrawieniem wartości, która byłaby możliwa do osiągnięcia przez pełne wykorzystanie zasobów. Zdaniem J. Sokołowskiej, „dobrobyt materialny bez elementu duchowego może doprowadzić jednostkę do samoograniczenia, samozniszczenia. Ponadto, ubóstwo psychiczne i duchowe jednostki może wywołać ubóstwo całych grup społecznych” (Ibidem, s. 352).

Znaczenie czynników duchowych, społecznych i kulturowych jest przedmiotem ożywionej dyskusji badaczy zajmujących się problematyką kapitału społecznego. Wspomniany kapitał opisywany jest przez socjologów i ekonomistów jako pewnego rodzaju sieć powiązań, dzięki której jednostki oraz całe grupy mogą aktywnie włączać się w jego tworzenie i czerpać z niego jednocześnie korzyści ekonomiczne oraz kulturowe. Kapitał społeczny, zdaniem F. Fukuyamy (1999), przekazywany jest poprzez kulturowe mechanizmy związane z tradycją, obyczajem czy religią. Warto w tym miejscu przywołać klasyczną już publikację M. Webera, dotyczącą protestanckiej etyki pracy i jej wpływu na kapitalizm. Purytanie opisywani w pracy Webera,

pracując na „bożą chwałę” oraz wyrzekając się dążeń materialnych, doprowadzić mieli do „ukształtowania się załączków” kapitału społecznego¹. Przypomnijmy tu za A. Matysiakiem (1999), że główną wartością „ducha kapitalizmu” jest zbiór takich elementów, jak pracowitość, obowiązkowość, uczciwość, oszczędność czy dotrzymywanie zobowiązań. Wymienione elementy stanowiły dominujący rys ich duchowości, przekładającej się bezpośrednio na gromadzenie i powiększanie kapitału ekonomicznego. Ich pryncypialne nawyki, wynikające z duchowości, doprowadziły poprzez twórcze zarządzanie zasobami do rozwoju gospodarczego lokalnych społeczności, w których żyli. Na przykładzie purytan, dla których praca była formą modlitwy i ascetycznym sposobem zmagania się ze sobą, mamy możliwość zobaczyć, jak materialny, społeczny i duchowy kapitał przenikają się wzajemnie, generując ekonomiczne korzyści na różnych płaszczyznach. Można powiedzieć, że Weber opisał pewnego rodzaju innowacyjną przedsiębiorczość purytan.

Pisząc choćby kilka zdań o protestanckim etosie pracy, nie sposób przemilczeć bardzo interesujących związków pomiędzy judaizmem a działalnością gospodarczą, opisanych przez W. Sombarta (2010). Żydzi, jako naród zobowiązany niejako w myśl przywołanego na wstępie motta pochodzącego z 5 Moj 8,18 do kapitalizmu, wyrażają w swym języku własność poprzez istnienie, rozumiejąc posiadanie jako część swojej osobowości. Objętość pracy nie pozwala, by z należąca uwagą pochylić się nad wspomnianym powyżej zobowiązaniem i rolą pieniędzy, które stanowią owoc pracy zdefiniowany w Talmudzie, otwierający drogę do realizacji przykazania, by świat uczynić lepszym miejscem. By zaradzić tej sytuacji, Autor czuje się w obowiązku wskazania czytelnikom bardzo interesującej publikacji *Judaism and Economics: The Link between Judaism and Economic Life* autorstwa M. Zdun z krakowskiego Uniwersytetu Ekonomicznego oraz S. Fel z lubelskiego KUL-u, dotyczącej związków judaizmu i ekonomii opublikowanej w periodyku „The Person and the Challenges” (Zdun, Fel, 2014). Wspomnieć należy również w tym miejscu o analizie wykonanej przez wymienionych badaczy, mającej na celu przedstawienie religijnych uwarunkowań przeprowadzanych operacji gospodarczych, streszczonej w artykule *Judaism – Protestantism – Catholicism: Religious Paths of Economic Initiative* (Zdun, Fel, 2017). Oczywiście jest, że ekonomiczne operacje biznesowe nie opierają się jedynie na etyce protestanckiej czy żydowskiej. Równie ważne przemiany obserwujemy w łonie katolicyzmu co najmniej od momentu, kiedy Leon XIII zaprezentował światu Encyklikę *Rerum Novarum*, stanowiącą cezurę w rzymskokatolickiej nauce społecznej. Wszystkie systemy religijne posiadają zasady odnoszące się do gospodarki i pracy, które określają niejako miejsce, w którym praktyka spotyka się z wartościami, pragmatyka z aksjologią. Można powiedzieć, że od wieków inicjatywy gospodarcze podążały za duchowością, szukając dla siebie wsparcia w wartościach zachęcających do aktywności i podejmowania ryzyka inwestycji (Ibidem).

Zdaniem Ł. Kutyla, „o ile źródłem kapitału materialnego są przedmioty, decydujące ostatecznie o czyjejsz zamożności, a fundamentem kapitału społecznego – relacje, które przekładają się na zaufanie między jednostkami, o tyle bazą dla kapitału duchowego są wartości i wynikające z nich motywacje, decydującym zaś jego skutkiem pozostaje poczucie sensu i celu właściwe danemu człowiekowi bądź zbiorowości” (2015, s. 175). W obserwacji Kutyla widać, że kapitał duchowy stanowi bardzo istotny element „trójnogu” motywującego ludzi do wysiłku i pokonywania trudności na drodze do sukcesu ekonomicznego.

¹ Cytuję niepublikowaną dysertację M. Gajowiak, *Ekonomiczne Uwarunkowania Kreacji Kapitału Społecznego*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Ekonomii Katedra Makroekonomii i Badań nad Gospodarką Narodową, Poznań 2010, s. 100-101.

Współcześnie obserwujemy, że zinstytucjonalizowane kościoły tracą na znaczeniu. Wszechobecna duchowość, rozumiana jako fundamentalna cecha ludzkiej egzystencji, zdobywa nowe obszary, rozwijając się jako duchowość religijna lub jako duchowość pozareligijna (nowa duchowość). Według badaczy tematu, ta druga nie posiada publicznych reprezentacji, powszechnie zapożyczonych dogmatów, kolektywnie celebrowanych rytuałów oraz kultów (Marianiński, 2015). P. Sheldrake twierdzi wręcz, że duchowość jest słowem definiującym naszą erę. Wielu badaczy pisze też o „zwrocie ku duchowości”, charakterystycznym dla przełomu wieków (Ibidem). Warto w tym miejscu jedynie zaznaczyć, że dynamiczny rozwój technologii telekomunikacyjnych i informatycznych przyczynił się do popularyzacji wirtualnego życia, w którym obserwujemy zjawiska związane z cyberduchowością. Skala tego zjawiska jest coraz większa, a transakcje związane z realizacją duchowych potrzeb w cyberprzestrzeni generują całkiem realne ekonomiczne zyski.

Pisząc o duchowości w ekonomii, warto zacząć od rozszyfrowania znaczenia bardzo ogólnego pojęcia „duchowość” (Grzegorzczkova, 2006), które pojawiło się w tradycji chrześcijańskiej już w V wieku, jako określenie rozmaitych sposobów pogłębionego życia religijnego (Holder, 2005), by siedem stuleci później przyjąć postać wyodrębnionej funkcji psychicznej, stanowiącej antytezę tego, co materialne oraz cielesne. Współcześnie prowadzone badania dowodzą, że terminem „duchowość” posługujemy się najczęściej, by wyrazić swoje przeżycia i doświadczenia, które zgodnie z procesami prywatyzacji oraz indywidualizacji religijnych światopoglądów obejmują sferę duchowych doświadczeń człowieka dokonujących się także poza religią (Leszczyńska, Pasek, 2008). Aktualnie słowo „duchowość” odnajdziemy w dziesiątkach publikacji, wymykających się naszym przyzwyczajeniom koncepcyjnym i językowym. Coraz częściej spotkamy się z odniesieniami opisującymi choćby duchowość sztuki (Kandinsky, 1996), literatury (Heck, 2004), a nawet fotografii (Sobieraj).

Według K. Skowronek i Z. Paska (2013), badaczy duchowości, obecnie słowo to łączy się z leksemami desygnującymi bardzo odległe od religijnych typy ludzkiej aktywności, takie jak np. „duchowość alpinizmu”, „duchowość sportu”, „duchowość ekologiczna”, „duchowość wegetarianizmu” czy „duchowość mody”. Ich zdaniem, „rzeczownik ten wchodzi też w związki znaczeniowe z wyrazami tradycyjnie w kulturze zachodnioeuropejskiej uznawanymi za posiadające niemal znaczenie antonimiczne, przeciwne do duchowości” (Skowronek, Pasek, 2013, s. 12). Spotykamy go zatem w czasem zaskakujących zestawieniach, takich jak „duchowość biznesu”, „duchowość zarządzania”, „duchowość pieniądza” (Sójka, 2006). Na takiej zdawać by się mogło paradoksalnej zasadzie, mówi się obecnie o duchowości ciała lub seksu (Żądło), a więc sfer należących do biologii oraz fizyczności człowieka, a co za tym idzie – pozornie wyrugowanych spod „patronatu” duchowości. Początkującego badacza zaskakiwać muszą dociekania na temat duchowości ateizmu czy publikacje dotyczące wykorzystania takich elementów w psychoterapii różnego rodzaju uzależnień (de Barbaro, 2008).

Duchowość wydaje się „kolonizować” nowe obszary kultury, manifestując swoją obecność w często zaskakujących znaczeniach i kontekstach, prowadząc do uduchowiania się cywilizacji europejskiej, która pomimo tego, że rekonfigurując wartości, orbituje wokół seksu, biznesu i pieniędzy, to jednak pragnie mieć duszę (Czaja, 2005). Opisywane w literaturze przedmiotu badania kulturoznawców i antropologów prowadzą do wniosku, że w człowieku istnieje potrzeba realizacji jego duchowych potrzeb również poza obszarem wyznaczonym przez religię i relację z sacrum (Wulff, 1999). W ten sposób sfery nieidentyfikowane dotychczas jako religijne zaczęły przejmować funkcje religii. Czasem sfery te wydają się zupełnie odległe od tego, co zwykliśmy wiązać z duchowością, dotykając nie tylko sztuki czy filozofii, ale również

fizyki, mechaniki kwantowej, medycyny, ekonomii. Według J. Mariańskiego (2015), można wyrazić przypuszczenie, że im więcej jest przejawów sekularyzacji we współczesnym świecie, tym więcej jest zainteresowania duchowością, która przestała być domeną badań filozoficznych i teologicznych, a stała się nośnym tematem w szeroko rozumianych naukach społecznych, w tym ekonomii i zarządzaniu. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w 2007 roku na Wydziale Humanistycznym AGH w Krakowie powstała Pracownia Badań Współczesnych Form Duchowości, kierowana przez prof. Z. Paska, której domeną jest obserwacja, w jaki sposób poszukując nowej duchowości, człowiek realizuje potrzeby dostarczania sensu, wyjaśniania świata, poczucia przynależności i odpowiedzi na pytanie P. Tillicha o przedmiot „ostatecznej troski”.

Zdaniem psychologa religii, P. Sochy, „duchowość jest *differentia specifica* człowieka, zaś produktem życia duchowego jest szeroko rozumiana kultura” (2000, s. 18). Jeśli idąc tropem Sochy, uznamy duchowość za stały komponent produktów kultury współczesnej, to na horyzoncie naszych dociekań zacniemy dostrzegać istniejący popyt i podaż takich produktów, generujących zyski oraz napędzających gospodarcze przedsięwzięcia osób dostrzegających nisze rynkowe, związane z popkulturowym marketingiem duchowości i „sacrobiznesem” (Ślusarska, 2014). Jak zaznacza J. Mariański, „wielu badaczy wiąże ekspansję nowoczesnych form duchowości z rozwojem społeczeństwa konsumpcyjnego, co sprzyja komercjalizacji duchowości” (2015, s. 32). Doświadczenia związane z odczytywaniem własnej duchowości pozwalają na określenie miejsca i roli człowieka w jego indywidualnej relacji z sacrum lub przedmiotem „ostatecznej troski”, które staje się nadrzędne wobec indywidualnych ludzkich potrzeb (Grotowska, 1999)². Człowiek, którego duchowość cechuje wysoki parametr doświadczeniowy (Borowik, 1997), odczuwa rzeczywistość ostateczną i przeżywa cały wachlarz emocji nakierowanych na *sacrum*, lokujących się między ottowskim *mysterium tremendum* i *mysterium fascinans* (Otto, 1993).

J. Mariański wspomina o „respirowaniu” i „poszukiwaniu różnych przestrzeni doświadczeń transcendentnych” (2005, s. 126). Jego zdaniem, postępująca w ten sposób indywidualizacja oraz subiektywizacja doświadczeń religijnych, a także możliwość dokonania swobodnego wyboru oferty religijnej, związanego z detradycjonalizacją, stanowi jedną z głównych przyczyn konwersji religijnych. Również tych konwersji akcentujących dystans wobec religii zorganizowanej, prowadzących do całkowitej zmiany życia i zwyczajów związanych z odkryciem np. duchowości ekologicznej, emocji związanych z quasi-religijnym przywiązaniem do fitnessu czy zdrowego sposobu życia. Każda z tych dziedzin ma swoją sferę ideologiczną (tezy programowe), rytualną i organizacyjną, a co za tym idzie – można za ich pomocą skutecznie realizować duchowe potrzeby. W świetle funkcjonalnych definicji religii taki światopogląd czy ideologie można zakwalifikować jako spełniające cechy dystynktywne religii.

Myśląc o duchowości, zwykle postrzega się ją w kategoriach transgresyjnych, zmierzających do przekraczania samego siebie – ku temu, co postrzega się jako „ostateczną wartość” (Schneiders, 1989, s. 678). Budowany w ten sposób zestaw przekonań i wierzeń dotyczy emocji związanych z transcendencją w stronę sacrum, rzadziej z rytuałem czy religijną instytucją (Szymańska, 2001). W ten sposób jako ludzie nauczyliśmy się radzić sobie z kryzysami egzystencjalnymi, co w efekcie prowadzić musi do przemiany perspektywy spostrzegania świata, transcendującej ograniczenia, a nawet śmierć. Świat wówczas staje się doskonały, a jednostce towarzyszą uczucia szczęścia,

² Prywatyzacja, według K. Skowronek i Z. Paska, tworzy pewnego rodzaju „bezwyznaniową religijność”, która przejawia się w relatywizacji doktryny religijnej, selektywności dogmatów, nakazów religijnych czy synkretyzmie ideowym. Religijność taka charakteryzuje się bezpośredniością, zaktualizowaniem i kontekstowością, (które polegają na tym, że znaczenia religijne ujawniają się w konkretnej sytuacji życiowej, przy czym przenikają całość życia codziennego) oraz intencjonalnością. Człowiek, stając wobec nieskończonych wyborów, staje się twórcą swojej religijności.

spełnienia, a nawet ekstazy (Socha, 2009). W ten sposób rodzi się charakterystyczne dla współczesnego człowieka przeświadczenie o istnieniu atrakcyjnych i wartościowych dla niego treści, co w konsekwencji prowadzi go do dokonywania wyboru tych sensów i znaczeń, które są dla niego przydatne, dobre i cenne (Skowronek, Pasek, 2013, s. 17). Innymi słowy, wyboru takich wartości, za które gotów jest zapłacić. Wkracza tutaj element ekonomiczny – kupujemy sobie (bądź nie) takie sacrum, jakie nam odpowiada w danym momencie.

Taki doczesny i materialistyczny wymiar opisywanego zjawiska obecny jest w literaturze przedmiotu w kategoriach „sprzedawalności”, stanowiąc ważny wymiar współczesnej kultury (Skowronek, Pasek, 2013, s. 21). Warto w tym miejscu zauważyć, że towarzyszące duchowości pozytywne wartości i emocje związane choćby z dobroczynnością stają się motorem wielu działalności biznesowych, fundacji oraz stowarzyszeń. Bywa, że tego typu działania zwiastują jedynie „pozorny odwrót od materializmu usprawiedliwiający konsumpcjonizm poprzez wskazywanie na dobra o charakterze duchowym” (Hyla, 2013, s. 210-211). Można powiedzieć, że duchowość uwypukla te aspekty żywej wiary, które dotyczą dążenia wyznającej ją osoby do osiągnięcia najwyższego ideału lub celu (Principe, 1983). Dla chrześcijanina byłoby to dążenie do jeszcze intensywniejszego zjednoczenia z Bogiem, co nieuchronnie kieruje nasze myślenie w stronę doświadczenia mistycznego, które stanowi szczególnie pożądane dobro i że jest ono, przynajmniej w swoich formach najintensywniejszych, najwyższym dobrem, jakie człowiek może zrealizować w życiu ziemskim (Kołakowski, 1997). Ten proces realizacji lub raczej samorealizacji dokonuje się dzięki różnym procedurom, nierzadko pochodzącym z alternatywnych nurtów religijnych, medycznych czy psychologiczno-terapeutycznych. Popularne poradniki psychologiczne wielokrotnie bezpośrednio lub pośrednio nawiązują do idei związanych z duchowością i jej nowymi ujęciami. Według Z. Paska (2013), niezwykle ważny jest również aspekt fizyczności, gdyż rozwój jednostki dokonuje się przez ścisłą współpracę cielesności i świadomości człowieka, akcentując w zakresie światopoglądu holizm, który w intelektualnej warstwie przyjmuje charakter reformatorskiego programu nasyconego pojęciami związanymi z „energią”, „naturą”, „rozwojem”, „radością” i „wolnością”, wysyconymi często elementami magicznego myślenia i komercji. Takiej transgresyjnej konwersji towarzyszy zwykle zespół doświadczeń i praktyk, poprzez które człowiek dokonuje sam w sobie koniecznych przekształceń, stanowiących niejako cenę do zapłacenia za spodziewane efekty (Foucault, 2012).

Podsumowanie. Dyskurs pomiędzy nowym rozumieniem duchowości a życiem ekonomicznym

Rozumienie terminu „duchowość” przeszło wiele zmian, prowadzących od synonimu pobożnej religijności oraz pogłębionego życia wewnętrznego aż do znaczeń definiujących psychologicznie wewnętrzne procesy i postawę jednostki (Wulff, 1999). Abstrahując od różnych stanowisk badaczy, można przyjąć, że duchowość oznacza w każdym wypadku transgresję człowieka w stronę pozytywnych jego zdaniem wartości. W ten sposób duchowość staje się „centralnym systemem zarządzania życiem”, będącym poniekąd kluczowym komponentem przywołanego na wstępie pojęcia *oikonomikos* (Pasek, 2008). Jest niezastąpioną składową, bez której człowiek nie może zrozumieć samego siebie w kontekście pytania o całą rzeczywistość. Uwzględniając różnorodność duchowych doświadczeń, można stwierdzić, że u podstaw takiego sposobu myślenia leży codzienne, spajające w koherentną całość, transformujące człowieka, intensywne przeżycie obecności sacrum lub innych pozytywnych wartości, które stanowiąc będą „centrum” i przedmiot „ostatecznej troski” we wspomnianym powyżej systemie zarządzania życiem. Takie doświadczenie jawi się jako konglomerat przekonań, wiary, emocjonalnej wrażliwości oraz doświadczenia, które zawiera w sobie silny element przeżyciowy. Być może właśnie w takich,

stanowiących ekwiwalent religii, alternatywnych formach wiary należy upatrywać przyczyn dynamicznego rozwoju oraz renesansu ezoteryki, przebudzeń ewangelicznych czy ruchów odnowy towarzyszących duchowym poszukiwaniom. Poszukiwaniom opisywanym w pracach M. Gołaszewskiej jako przyjęcie postawy egzystencjonalnej, ufundowanej na intuicyjnym poznaniu i pełnej akceptacji *Summum Bonum* poprzez doświadczenie wewnętrzne. Wiąże się to jej zdaniem z gotowością do określonego rodzaju zachowań w działaniu, a także myśleniu, orzekaniu, twierdzeniu czegoś oraz przejawach woli i uczuciowości.

Mówiąc o „postawie egzystencjonalnej”, mamy na myśli postawę określającą sposób życia, swoiste zaangażowanie w nadawanie mu sensu, zaś od strony emocjonalnej może to być [...] najwyższa forma akceptacji. Postawa jest w naszym przypadku ufundowana na określonych przeświadczeniach, stanowiących podstawę, założenia, układ odniesienia do naszych zachowań. Owym układem odniesienia jest w przypadku „duchowości” intuicyjnie uzyskane poznanie *Summum Bonum* (Mariański, 2015, s. 26-27).

Ostateczną instancją, organizującą to, co jest duchowe i jej zdaniem dobre, jest sama jednostka budująca swoją rzeczywistość i przekonania na podstawie nieustannej interakcji pomiędzy intuicją i eksperymentalizmem. Prowadzi to do powstawania niezliczonych form duchowości, samorozwoju i samorealizacji, określanych czasem jako nowoczesne formy wyznania religijnego. By zilustrować ich mnogość, można wyobrazić sobie dwa lustra ustawione dokładnie naprzeciw siebie. Symbolizować one będą dwie cechy duchowości: intuicyjność i eksperymentalizm. Zwierciadła tworzą nieskończoną ilość wzajemnych odbić zależnych od miejsca prowadzonej obserwacji.

Wydaje się, że im więcej obserwujemy przejawów sekularyzacji współczesnych społeczeństw, tym więcej odnajdujemy zainteresowania duchowością, szczególnie jej nowymi formami, prowadzącymi do „całkowitej przemiany” ludzkiej egzystencji zmierzającej do tzw. „nowego życia”. Osoby zaangażowane w tego typu doświadczenia nie tylko doznają przemiany świadomości, ale również radykalnie zmieniają swoje postępowanie, kierując się nowym, często więcej wymagającym w życiu codziennym systemem wartości. Nie należy tego kojarzyć ze sferą ulotnych przeżyć, ale z radykalną przemianą człowieka, zarówno w aspekcie jego woli, jak i intelektu. Koresponduje to ze zdaniem W. Pawluczuka (1990), który twierdzi, że religijność zewnętrzna, zrytualizowana, wyrażająca się jedynie wysokim parametrem praktyk religijnych, nie może być określana mianem duchowości, a jedynie pojęciem „kultury religijnej”. Zwrot ku nowej, często emocjonalnej, duchowości jest definiującą naszą erę odpowiedzią na przeintelektualizowanie historycznych form kultu i pobożności, prowadzących do jałowości w teologii oraz liturgii. Odpowiedzią dla ludzi, którzy czują, że stare formy wiary się wypaliły. Ludzi, którzy silnie odczuwają potrzebę rozwoju, wolności i cudów (Siwczyk, 2004). Jest to opowieść o nieustannej przemianie, jawiąca się badaczom jako spontaniczna ekspresja religijności ludowej, negocjująca swoją osobistą relację z wartościami (Strinati, 1998). Osoby wstępujące na ścieżkę duchowego rozwoju oczekują zmian swojej indywidualnej rzeczywistości również w wymiarze fizycznym czy ekonomicznym, bazując na stwierdzeniu: wierzę, ponieważ doświadczam. Oczekiwania takie stają się urodzajnym gruntem dla praktyk biznesowych, opartych na etyce i budowaniu pozytywnego obrazu danej firmy przez celowe wykorzystywanie i promowanie zachowań związanych z religijnym systemem wartości (dobroczynność, praca wolontaryjna pracowników danej firmy na rzecz najbiedniejszych, promowanie w firmie określonej

etyki pracy, itd.). Firmy, które budują w ten sposób swój wizerunek, są pozytywnie postrzegane przez klientów, a ich kampanie reklamowe, wykorzystujące symbole dotyczące tradycji religijnych i wartości rodzinnych, cieszą się pozytywnym odbiorem, co przekłada się na wymierne zyski finansowe.

W literaturze przedmiotu spotkamy się również z przykładami firm oraz korporacji, które w oparciu o takie wzorce przyjmują strukturę organizacji quasi-religijnych, takich jak np. Amway. Według Z. Paska, kiedy analizujemy hierarchię, na której oparta była wspomniana firma, język przekazu mówiący o szczęściu (prawie zbawieniu) jednostki oraz przebieg spotkań firmowych, to widzimy, że większość z „chwytów” amwayowców, z których korzystali w swojej codziennej pracy, znana jest z repertuaru religijnego. Funkcja, w jakiej ich użyto, jest inna, ale repertuar działań wspólny. Rozpoczynając swoją drogę z Amway, każdy otrzymuje teczkę, zawierającą m.in. porady dotyczące tego, jak prowadzić biznes i dystrybuować produkty. Zdaniem Paska (e-znaczenia.pl, dostęp: 07.01.2019):

pierwszych 10 jest związanych jedynie z pragmatyką działania biznesowego, sprzedaży od drzwi do drzwi. Natomiast dwie ostatnie dotyczą wyłącznie asertywności człowieka, czyli przekonania, że np. jeśli nie wierzysz w to, że te produkty są najlepsze, to nie osiągniesz sukcesu. Proszę zauważyć, że zwykle kupiectwo jest wyprane z religijności, z wiary. Tymczasem w tym przypadku akt wiary jest konieczny, on nie jest dodatkiem.

W tak krótkim artykule nie sposób zawrzeć wszystkich, niewątpliwie istotnych, informacji, pozwalających dostrzec szereg niuansów i zabarwień opisywanych zjawisk. Nie można poświęcić wystarczająco dużo miejsca, by dokonać analizy i opisu mechanizmów oraz działalności firm budujących swój potencjał na duchowości. Wydaje się, że jest ich coraz więcej – zarówno tych odwołujących się do pozytywnych relacji rodzinnych oraz wartości religijnych, jak i tych, które odwołują się do ludzkiej chęci posiadania, rozbudzających nadzieję na uzyskanie piramidalnych korzyści finansowych przy niewielkim nakładzie sił i środków. Autor niniejszego artykułu ma nadzieję, że w powyższym tekście udało mu się zwrócić uwagę czytelnika na to, jak duchowość spleta się nierozzerwalnie z ekonomią na wielu płaszczyznach. O duchowości w ekonomii nie tylko mówić można, ale w chwili, kiedy rośnie jej popularność, powinno się prowadzić ożywione badania, by uchwycić jej wpływ na kluczowe dziedziny życia społecznego.

Pisząc artykuł początkiem stycznia, trudno jest uciec od bożonarodzeniowych asocjacji związanych z historią E. Scroogea, bohatera *Opowieści wigilijnej* K. Dickensa, który pod wpływem doświadczenia religijnego zmienia swój stosunek do ludzi i prowadzenia interesów, uświadamiając sobie, co w życiu liczy się najbardziej. Współczesna duchowość, również ta manifestująca swoją obecność w domenie ekonomii, może być przecież doświadczeniem związanym z poszukiwaniem pełni życia pośrodku codziennych zmagani w globalnie powiązanim świecie (Wargacki, 2009). Niestety, opisując związki ekonomii z duchowością, zawsze będziemy mieć do czynienia jedynie z pewnym przybliżeniem. Wydaje się nawet, że ta aproksymacja stanowi w istocie wartość niniejszego tekstu. Proces „zbliżania się do” z konieczności w skrótowy i wybiórczy sposób zawsze jednak zakończony jest pewnym niedosytem i trudno jest uwieńczyć go pełnym sukcesem.

Bibliografia

- Borowik, I. (1997). *Procesy instytucjonalizacji i prywatyzacji religii w powojennej Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Carrette, J., King, R. (2005). *Selling Spirituality. The Silent Takeover of Religion*. London: Routledge.
- Czaja, D. (2005). *Anatomia duszy. Figury wyobraźni i gry językowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- de Barbaro, B. (2008). *Duchowość w psychoterapii – psychoterapia w duszpasterstwie*. W: J.L. Griffith, M.E. Griffith, *Odkrywanie duchowości w psychoterapii* (s. 7-16). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Doktor, T. (1994). *Pomiędzy medycyną a religią. Ruchy religijne i parareligijne w profilaktyce i terapii uzależnień*. Warszawa: Wydawnictwo Pusty Obłok.
- Dziewiecki, M. *Rola duchowości w życiu człowieka*. Pobrane z: https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/duchowosc_w_zyciu.html.
- Foucault, M. (2012). *Hermeneutyka podmiotu*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Fukuyama, F. (1999) *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Gajowiak, M. (2010). *Ekonomiczne Uwarunkowania Kreacji Kapitału Społecznego*. Poznań: niepublikowana rozprawa doktorska.
- Gołaszewska, M. (1995). Poetyka duchowości. W: M. Gołaszewska (red.), *Oblicza nowej duchowości. Dyskusja o funkcjach piękna, dobra i prawdy na przełomie tysiącleci* (s. 207-213). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Grotowska, S. (1999). *Religijność subiektywna*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Grotowska, S., Libiszowska-Żółtkowska, M. (2010). Nowa duchowość – alternatywa czy dopełnienie religijności? W: S. Grotowska, M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy* (s. 19-34). Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Grzegorzczak, R. (2006). Co o fenomenie duchowości mówi język. W: J. Sójka, R. Koschany, A. Grzegorzczak (red.), *Fenomen duchowości* (s. 22-23). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Heck, D. (2004). „Bez znaku, bez śladu, bez słowa”. W kręgu problemów duchowości we współczesnej literaturze polskiej. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2585. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Holder, A. (red.). (2005). *The Blackwell Companion to Christian Spirituality*. Oxford: Wydawnictwo Blackwell.
- Hyla, M. (2013). Duchowość ponowoczesna jako produkt konsumpcyjny. W: Z. Pasek, K. Skowronek, R. Tyrała (red.), *Pozareligijne wymiary duchowości* (s. 205-212). Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Kandinsky, W. (1996). *O duchowości w sztuce*. Tłum. S. Fijałkowski. Łódź: Państwowa Galeria Sztuki.
- Kołąkowski, L. (1997). *Świadomość religijna i więź kościelna. Studia nad chrześcijaństwem bezwyznaniowym XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Kutyło, Ł. (2015). *Kapitał duchowy i jego rola w przeobrażaniu kapitalizmu*. Recenzja książki: Danah Zohar, Ian Marshall, *Spiritual Capital. Wealth We Can Live By*, London: Bloomsbury, 2004. *Władza Sądzenia*, 6 (s. 173-177). Łódź: Wydawnictwo Katedry Socjologii Polityki i Moralności IS UŁ.
- Leszczyńska, K., Pasek, Z. (red.). (2008). *Nowa duchowość w społeczeństwach monokulturowych i pluralistycznych*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Mariański, J. (2005). Religijność poza Kościołem – próba socjologicznego opisu zjawiska. W: A. Wojtowicz (red.), *Kultury Religijne. Perspektywy socjologiczne* (s. 121-138). Warszawa-Tyczyn: Wydawnictwo Wyższa Szkoła Społeczno Gospodarcza.
- Mariański, J. (2015). Nowa duchowość jako megatrend społeczno-kulturowy – Mit czy rzeczywistość. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 13(4), 22-45.
- Matysiak, A. (1999) *Źródła kapitału społecznego*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Migda, A. (2013). *Mistycyzm pentekostalny*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Otto, R. (1993). *Świętość: elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*. Wrocław: Wydawnictwo Thesaurus Press.

- Pasek, Z. (2008). *Od religijności ku duchowości. Przyczynek do przemian kultury współczesnej*. W: I. Fiut (red.), *Idee i Myśliciele* (s. 13-25). Kraków: Prace Katedry Kulturoznawstwa i Filozofii Wydziału Humanistycznego AGH.
- Pawluczuk, W. (1990). *Wiara a życie codzienne*. Kraków: Wydawnictwo Miniatura.
- Principe, W. (1983). Toward Defining Spirituality. *Studies in Religion*, 12, 127-141.
- Schneiders, S. (1989). Spirituality In the Academy. *Theological Studies*, 50, 676-697.
- Siwczyk, A. (2004). Wiara z krzemu i pikseli. *Kultura Popularna*, 1(7), 75-91.
- Skowronek, K., Pasek, Z. (2013). *Nowa duchowość w kulturze popularnej. Studia tekstologiczne*. Kraków: Wydawnictwo. Libron.
- Sobieraj, M. *Sceny Retro, czyli duchowość fotografii*. Pobrane z: <http://sulisz.redblog.dziennikwschodni.pl/2009/04/13/milena-sobieraj-sceny-retro>.
- Socha, P. (2001). Duchowość jako signum temporis: zastosowanie rozmytego pojęcia do psychologii religii. *Nomos*, 34/36, (s. 277-285).
- Socha, P. (2009). Główne kategorie psychologii Religii: próba uporządkowania. *Nomos*, 65/66, 135-145.
- Socha, P. (red.). (2000). *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sokołowska, J. (2012). Duchowość w zarządzaniu – wybrane zagadnienia. *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*, 15, 347-353.
- Sombart, W. (2010). *Żydzi i życie gospodarcze*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Sójka, J. (2006). Duchowy wymiar zarządzania. W: A. Grzegorzczak, J. Sójka, R. Koschany (red.), *Fenomen duchowości* (s. 119-129). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Strinati, D. (1998). *Wprowadzenie do kultury popularnej*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Szymańska, B. (2001). Duchowość pogranicza. W: M. Kudelska (red.), *Człowiek wobec świata na przełomie wieków* (s. 93-126). Kraków: Wydawnictwo Collegium Columbinum.
- Ślusarska, M. (2014). Marketing religijny, sacrobiznes i „dewocjonalia na topie”. W: *Religijność w dobie popkultury* (s. 63-92). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Wargacki, S. A. (2009). *Duchowość jako współczesny fenomen społeczny i kulturowy*. W: M. Filipiak (red.), *Wprowadzenie do socjologii kultury* (s. 294-313). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Weber, M. (1994). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: Wydawnictwo TEST.
- Wiseman, J. (2009). *Historia duchowości chrześcijańskiej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Wulff, D. M. (1999). Duchowość – współczesna alternatywa. W: D. M. Wulff, *Psychologia religii klasyczna i współczesna* (s. 22-23). Tłum. P. Socha, P. Jabłoński, M. Sacha-Piekło. Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Zdun, M. (2016). Aksjologiczne uwarunkowania innowacyjności. *Opuscula Sociologica*, 1, 15-26.
- Zdun, M., Fel, S. (2014). Judaism and Economics: The Link between Judaism and Economic Life. *The Person and the Challenges*, 4(2), 83-96.
- Zdun, M., Fel, S. (2017). Judaism – Protestantism – Catholicism: Religious Paths of Economic Initiative. *Rocznik Nauk Społecznych*, t. 9(45), nr 2-2017, 151-152.
- Żądło, L. *Seks i duchowość*. Pobrane z: www.ezosfera.pl/leszek/artyku/78.